

Psixologiya**Tərbiyə psixologiyası haqqında****Səhyyəddin Məmmədov****AMİ-nin Mingəçevir filialı pedaqogika və ictimai elmlər kafedrasının baş müəllimi****Şahismayıl İsmayilov****AMİ-nin Mingəçevir filialının pedaqoji təcrübə rəhbəri****Açar sözlər:** *tərbiyə pedaqogikası, tərbiyə psixologiyası, şəxsiyyət, davranış motivasiyası***Ключевые слова:** *педагогика воспитания, психология воспитания, личности, мотивация общения***Key words:** *upbrining pedagogy, upbringing psychology, personality, behavior motivation.***Tərbiyə psixologiyası və şəxsiyyət psixologiyası**

Tərbiyə psixologiyası - pedaqoji psixologiyanın xüsusi bir sahəsidir, tərbiyə prosesinin daxili, psixoloji mahiyyətini araşdırmaqla məşğuldur. Uşaqların tərbiyəsi zamanı nələr baş verir? Məqsədəyönləndilmiş təsir uşaqların daxili xüsusiyyətləri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olur? Bu qarşılıqlı fəaliyyət (təsir) onun şəxsiyyətinin formalaşmasına necə təsir göstərir? Bütün bu məsələlər, suallar, tərbiyə psixologiyasının öyrəndiyi mövzulardır. O, həmçinin şəxsiyyətin yeni keyfiyyətlərinin-tərbiyəçidici, öyrədici və təsadüfi təsirlərin, yəni hissələrinin və münasibətlərinin yaranması prosesini də öyrənir. Tərbiyə psixologiyası pedaqoji psixologiyayı, pedaqogikanı və uşaq psixologiyasını birləşdirən, əlaqələndirən bir elm sahəsidir. Tərbiyə psixologiyasının müvəffəqiyyətli inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyətli olan amillər bunlardır:

- uşağın yaş xüsusiyyətləri;
- uşaq şəxsiyyətlərinin formalaşması prosesinin psixoloji qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılması;
- şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və uşağın şəxsiyyətində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin aşkara çıxarılması və s.

Tərbiyə prosesi şəxsiyyətin formalaşmasını yalnız bu şüurlu idarə etməyə qəbildir ki, şəxsiyyət ictimai mühitə lazım olan istiqamət üzrə formalaşsın. Psixoloji tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, ilkin olaraq müəyyən tələbatın ödənilməsi üçün yaranmış hər hansı bir davranış formasının özü tələbatı çevrilə bilər. Yəni tələbatın yaranması yeni keyfiyyətin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, yalnız qiymət almaq xətinə və yaxud valideynlərdən cəza almaqdan yaxa qurtarmaq üçün dərslərin əvvəlcə sayılı hazırlamasından, dars bilməsindən, hər şeyi bilmək həvəsindən, dərslərini

mənimləmə prosesindən zövq almağa başlaya bilər. Bu keyfiyyət onun nəticəsində inkişaf tapmışdır ki, tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş olan fəaliyyət insan üçün dəyər kəsb etmişdir, özü bir tələbatı çevirmişdir. Şəxsiyyətin bir çox yeni keyfiyyəti belə yaranır. Məhz buna görə də əməli tərbiyədə uyğunlaşmaya, təcrübəyə bu qədər böyük əhəmiyyət verilir.

Müvafiq əxlaqi motivlər olmadan davranışın əxlaqi formalarının mənimlənməsi spesifik əxlaqi formalizmin təşəkkül tapmasına doğru aparır. Bu formalizm isə ondan ibarətdir ki, davranışın müəyyən formaları tələbatlara çevrilməyəcək, yalnız bacarıqlar kimi mənimlənilib, bacarıqlar kimi də qalacaqdır.

Yeni biliklər və bacarıqlar yalnız o zaman şəxsiyyətin inkişafı amilinə çevrilir ki, bu vaxt insanda onların təbii və həyata keçirilməsinə şəxsi tələbat ortaya çıxır, mənimlənilmiş davranış formalarının özü isə tələbatı çevrilir.

Şəxsiyyət insana anadangəlmə olaraq verilmir. O, onun tərbiyə edilməsi prosesində formalaşır və yalnız psixi inkişafın müəyyən mərhələlərində insan şəxsiyyətə çevrilir və cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olur.

Bununla əlaqədar olaraq, tərbiyənin vəzifəsi tərbiyə prosesini elə qurmaqdır ibarətdir ki, bu quruluş şəxsiyyətin hər bir yaş mərhələsində insana müvafiq olan maksimum inkişafı təmin etsin. Pedaqoji psixologiyamızın vəzifəsi isə hər bir yaş mərhələsinin psixoloji xüsusiyyətlərini və imkanlarını açıb göstərməkdir.

Tərbiyənin mahiyyəti ayrı-ayrı əlamət və keyfiyyətlərdə deyil, hər bir yaş mərhələsində spesifik olan bütöv şəxsiyyətin formalaşmasıdır. Bu yaş üçün xarakterik olan strukturun, yəni hər tələfdən, motivlərin və tələbatların müəyyən sisteminin (şəxsiyyətin istiqamətliyi), digər

tələfdən isə hər bir yaşda uşaq üçün vacib olan elə davranış üsulları və formalarının təşəkkül etdirilməsidir ki, bunlarda həmin tələbatlar və motivlər cəmiyyət üçün optimal şəkildə reallaşdırıla bilər. Sonuncu heç də az əhəmiyyətə malik deyildir. Çünki tələbatlar və motivlər hələ hərəkətlər, əməllər deyildir. Onların hərəkətlərinin reallaşması üçün davranışın müvafiq üsullarına yiyələnmək lazımdır.

Şəxsiyyətin yuxarıda şərh edilmiş olan anlayışı onu da nəzərdə tutur ki, hər bir yaşda şəxsiyyət, ətrafında digər xüsusiyyətlərin formalaşdığı özəyə malikdir. Uşağın bir yaş mərhələsindən digərinə keçməsi zamanı o, hansı keyfiyyətlərlənsə toplanıb çıxalması, habelə şəxsiyyətin strukturunun, onun motivasiyası strukturunun dəyişməsi baş verir.

Tərbiyə psixologiyasının ən mühüm vəzifələrindən biri-tələbatların inkişafı qanunauyğunluqlarını və birinci növbədə bu prosesin yaş mərhələsini və xüsusiyyətlərini, tələbatların tərbiyə edilməsi metodlarını və şəxsiyyətin formalaşmasında onların rolunu başa düşmək və izah etməkdir.

Şəxsiyyətin formalaşmasının elmi cəhətdə əsaslandırılmış bir tərzdə idarə olunması şəxsiyyətin psixoloji təbiətinin bilməsi ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı, həmçinin hər bir yaş dövrü üçün tərbiyənin qarşısı qoyulmuş məqsədləri tərbiyəçilik səviyyəsinin meyarlarını da tələb edir. Bunlarsız tərbiyə prosesinə nəzərət etmək mümkün deyildir.

Cəmiyyətimizin mədəniyyətinə müvafiq olaraq biz böyüməkdə olan nəslə müəyyən əxlaqi ideyaları və şəxsiyyətin müəyyən simasını tərbiyə etməliyik. Ümumi məqsəd burada aydındır. Lakin insan haqqında, bizim nail olmağa çalışacağımız bir ideal kimi, belə bir məsələni elə həll etmək lazımdır ki, son nəticədə

cəmiyyətin görmək istədiyi bu uşaq müxtəlif yaş dövrlərində keyfiyyətli qabiliyyətlərə yiyələnmiş olsun.

Beləliklə, tərbiyə psixologiyasının çox mühüm vəzifəsi hər bir yaş dövrü üçün tərbiyənin konkret məqsədlərinin işlənilib hazırlanmasından, uşağın şəxsiyyətinin təşəkkülündə və inkişafında onun bitkin şəxsiyyət strukturunu açıb göstərən yaş psixologiyası xüsusiyyətlərinin təqdim edilməsindən ibarətdir.

Tərbiyə metodları dedikdə, adətən, tərbiyə edilən ayrı-ayrı şəxsə və ya bütöv bir uşaq kollektivinə münasibətdə pedaqoqun və ya pedaqoji kollektivin müəyyən fəaliyyəti başa düşülür. Məqsədlər kimi eyni ilə tərbiyə metodları da şəxsiyyəti və onun formalaşdırılması yollarını başa düşməkdən asılıdır. Hər hansı bir metod bir sıra mövcud tələbatlara arxalanda müvəffəqiyyət qazana bilər. Əgər o, uşaqdakı mövcud tələbatlara qarşı fəaliyyət göstərsə, məqsədə çatmaz. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, tərbiyəçi uşaqdakı mövcud tələbatların və motivlərin arxasında kor-koranə bir surətdə getməlidir. Axi motivasiya, tələbat sahəsinin özü də tərbiyə prosesində inkişaf edir, formalaşır. Buna görə də tərbiyə metodlarına münasibətdə o əsas götürülməlidir ki, tərbiyə prosesində hansı motivlər, hansı tələbatlar, qarşılıqlı münasibətləri, sistemləri formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Buradan aydın olur ki, tərbiyə metodunda başlıca cəhət pedaqoqun, nə qədər düzgün seçimi olsa da, ayrı-ayrı materiallar və tələbatların təsirləri nəzərə alınmalıdır. Uşağın şəxsiyyətini tərbiyə edib formalaşdırın başlıca cəhət onun öz şəxsi fəaliyyətidir. Lakin bu zaman şəxsiyyətin cəmiyyətə məhz lazım olan strukturunu tərbiyə edilməsi üçün uşağın fəaliyyəti müvafiq tərzdə motivləşdirilməlidir.

Tərbiyə təsirini müvəffəqiyyəti nəin-

ki tərbiyəçinin öz iş təcrübəsinə hansı mənanı daxil etməsindən, habelə ondan da asılıdır ki, tərbiyə olunan anda hansı mənanı görür, tərbiyəçi hansı motivlərə istinad edir. Odu ki, bu mənada hər hansı təcrübə öz-özlüyündə nə yaxşı, nə də pis ola bilər.

Beləliklə, hər hansı təsirin müvəffəqiyyətliliyi üçün, tərbiyəçinin təsiri forması seçməsindən, digər tərəfdən isə bu təsir formasının tərbiyə edilənin qavraması və bu təsirdən hiss-həyacan keçirməsidir. Məhz göstərilən bu təsirin seçilib götürülməsi müəllim üçün mürəkkəb problemə çevrilir. Pedaqoji praktika və psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, müəllimin ən yaxşı niyyətlərindən irəli gələn ən düzgün və təkidli tələblər, təsirlər, şagirdlər tərəfindən əksinə qəbul olunur. Onlar üçün əlverişsiz məna kəsb edir. Elə bir hal yaranır ki, uşaq və yaşı adam sanki müxtəlif dillərdə danışılır. Yaşlı adam öz təsirlərinə bir mənə, uşaq isə başqa bir mənə verir. Yaşlı adamla uşaq arasındakı bu cür "başadüşməlik" "məna çəpəri" adını daşıyır.

Uşaqla yaşlı adam arasında məna çəpərinin yaranması tərbiyə işində ciddi maneədir. Bu təsirin hər hansı metodların effektivliyini faktik olaraq məhv edir. Mənə çəpəri həm ayrıca bir istəyə münasibətdə, həm müəyyən adama münasibətdə, həm də bütün tərbiyəvi təsirlərə münasibətdə yaranır. Xüsusi psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, mənə çəpərinin yaranmasına daha çox səbəb şagird, onun hərəkətlərinin motivliyi, özü və öz davranışı haqqında şəxsi təəssübləri nəzərə alınmadan təsir göstərməsidir.

Davranışın hər hansı formasını təlim edərkən bu fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icra edilməsi üçün lazım olan psixoloji komponentləri; konkret bacarıq və vərdisləri təhlil etmək və onları uşaqlara tədris və ardıcılıqla elə öyrətmək zəruridir

ki, tələb bacarığı ötür keçməsin. Bu birinci prinsipdir.

İkinci mühüm prinsip-mürəkkəb fəaliyyəti uşağın asan mənimsəyəcəyi daha sadə, nisbətən müstəqil hərəkətlərə bölmək və hər bir müvəffəqiyyəti mütləq möhkəmləndirmək vacibdir. Bu, həm də ona görə zəruridir ki, möhkəmləndirmə motivə qida verir, onu sönməyə qoymur.

Beləliklə, pedaqoji təsirin bütün metodları buna yönəldilməlidir ki, məktəblilərin adamlarla münasibətləri elə qurulmalıdır ki, onlar daim bizim əxlaqi normalarımıza müvafiq gələn münasibətlərin sistemində yaşasınlar. Həyat situasiyasının özü onları bu normalara uyğun bir tərzdə fəaliyyət göstərməyə sövq etsin. Onlar başqa cür hərəkət etmək istəməsinlər.

Tərbiyə psixologiyası və pedaqogikanın vəzifəsi ondan ibarətdir ki, əxlaqi tərbiyəliliyi meyarlarının məzmunu müəyyənəldirilsin. Müəllim uşaq şəxsiyyətinin formalaşması haqqında dəqiq və etibarlı məlumat verən metodlara yiyələnсин. Məktəblinin əxlaqi keyfiyyətinin formalaşması istisna təşkil etmir. O, uşağın həm cəmiyyətdə qəbul olunmuş ictimai normaları və əxlaqi meyarları ardıcıl bir surətdə mənimsəməsi kimi həyata keçirilir. Mənimsənilmiş nümunələr və normalar uşağın təcrübəsində əriyir, onun tərəfindən yenidən formalaşdırılır. Nəticədə nə isə rədd olunur, nə isə qəbul edilir və beləliklə, onun şəxsiyyətinə, onun tələbatları sistemində üzvi bir şey kimi daxil olur. Nəticədə isə, uşağın şəxsi tələblərini müəyyənəldirdən daxili mühitinə çevrilir, onun əxlaqi sahəsinə döndür.

Buna görə də əxlaqi tərbiyə əxlaqi tapşırıqların, anlayışların, qanunların və bacarıqların mənimsənilməsi ilə bitmir. Əxlaqi cəhətdə tərbiyəli insanı birinci növbədə əxlaqi davranışın formalaşmış tələbatları fərqləndirir. Əxlaqi cəhətdən

tərbiyəli adam o adama deyilir ki, əxlaqi keyfiyyətli hərəkətlər etsin. Buna görə də əxlaqi tərbiyəliliyin əsas meyarlarından biri-əxlaqi tələbatların və motivlərin savıyyəsidir.

Əxlaqi məsuliyyətin dini, hüquqi və b. məsuliyyətlərdən fərqi ondadır ki, onun arxasında Allah qorxusu və ya hüquqi cəza, cəmiyyət ittihamı deyil, eyni zamanda daxili vicdan mühakiməsi durur.

Rəyçi: psixologiya elmləri doktoru,
professor İ.Novruzlu

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı, 2000.
2. Seyidov S., Həmzəyev M. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2007.
3. Bayramova Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap, 2006.
4. İnsan və cəmiyyət. Dərslilik XI sinif. Bakı: Aspoliqraf, 2007.

C.Мамедов,
Ш.Исмаилов

О психологии воспитания

Резюме

В статье говорится о проблемах воспитания в психологии, об особенностях характера во взаимодействии с другими людьми и их влиянии на формирование личности.

S.Mammadov,
S.Ismayilov

About moral education psychology

Summary

This writing speaks about changes in human psychology during the education process. It also describes the interrelation between personal peculiarities in formation of a personality. The article also describes some factors influencing to the formation of a personality.